

П.Г.Даниляк*

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ: ХІД ПОДІЙ ТА НАСЛІДКИ

Про Барську конфедерацію написано чимало, однак більшість відомих в Україні публікацій ґрунтуються, головним чином, на російських першоджерелах. У пропонованій статті автор робить спробу поглянути на події, що відбувалися в 1768–1772 рр. на теренах Речі Посполитої, з погляду польських дослідників.

Майже 240 років тому в містечку Бар, що на Поділлі, розпочалася одна з найдраматичніших сторінок минувшини. У тих подіях тугим вузлом сплелись людські почуття та державні інтереси, любов до батьківщини, слава й ганьба, шляхетність та інтриги, велич духу й нищість. Перемога конфедератів могла змінити європейську, а, можливо, і не тільки європейську історію. Частина дослідників переконана, що ті події є прикладом релігійного фанатизму та безпосередньою причиною першого поділу Польщі¹. Виразником іншого погляду був видатний мислитель та авторитетний знавець епохи польсь-

* Даниляк Петро Григорович – дослідник історії Поділля.

ких «золотих вольностей» Руссо, який уважав, що Барська конфедерація рятувала вітчизну.

У XVIII ст. розпочалася криза політичної системи Польщі, спричинена правом veto. За всю історію Речі Посполитої було зірвано майже дві третини сеймів (третина з них – голосом одного депутата). Нагальні рішення не приймалися роками. Не набагато ефективнішою була й очолювана королем виконавча влада. Слабкість монарха обумовлювалася його виборністю та, головним чином, необхідністю підписувати угоду зі шляхтою, яка щоразу домагалася збільшення своїх прав. У цих умовах реальна влада перейшла до рук магнатів, які вели між собою постійну боротьбу під гаслами прихильників реформ і тих, хто *liberum veto* вважав священним правом (як би сказали зараз, прозахідними та проросійськими партіями). Проте у своїх діях більшість, як правило, керувалася корисливими інтересами, відтак нікого не дивував перехід з одного табору в інший. Такою «політичною патологією»² Речі Посполитої скористалися сусідні держави, зацікавлені в послабленні свого потенційного супротивника. Що вже казати про Росію, можновладці якої не сумнівалися в історичному праві на ті землі. Чужоземний вплив на польські справи здійснювався коштом сусідів, але руками шляхти. Одна варшавська газета писала в 1795 р.: «Виборці брали гонорари за «вільний голос», брав багато й король зі шкатули російської... у російському й пруському посольствах бракувало золота; перекупство було повсякденним, відбувалося публічно на вулицях міста під ясным сонячним промінням»³.

У серпні 1764 р. королем Польщі став Станіслав Понятовський. Хоча він не міг зрівнятися ані здібностями, ані родовитістю та багатством з іншим претендентом – А.Чарторийським – корона дісталася саме литовському столяникові. Про головну причину обрання С.Понятовського Катерина II висловилася досить щиро: «З усіх претендентів на корону він має найменше підстав отримати її, а, отже, буде найбільш зобов'язаний тим, із чіих рук її отримає»⁴. Елекційний сейм відбувався за сценарієм Петербурга. Для запобігання можливому безладу партія Чарторийських ініціювала введення на територію Польщі російських військ. Усі дороги до столиці були перекриті, а Варшава фактично перебувала в облозі. У такій обстановці королем одностайно обрали С.Понятовського, який при коронації отримав ім'я Станіслава Августа IV.

«Вітаю вас із королем, якого ми зробили», – писала імператриця міністрові закордонних справ М.Паніну⁵. А у вересні 1764 р. російський посол М.Репнін виплатив залученим до виборів посадовцям понад 100 тис. червінців. Відповідно до особистого внеску в так необхідну для Росії справу, належні гонорари отримали новообраний король, А.Чарторийський, примас Польщі та інші, менш значні особи.

Однак подальші події почали розвиватися не зовсім так, як бажали в столиці Росії. Зухвале втручання східного сусіда у внутрішні справи Речі Посполитої, безцеремонна поведінка російських посадовців, особливо М.Репніна, викликали спротив польської шляхти. Невдоволений виступом вітебського посла Богомольця на сеймі, онук фельдмаршала часів Петра I, вихований на «кращих» традиціях російського двору, сказав: «Пан Богомолец, пошёл ты прочь на своё место...»⁶. А коли побачив, що один із депутатів має намір виступити проти потривічних Росії рішень, М.Репнін послав до нього свого дворянина: «Слышь, ты, Лабецкий, скажи тому послу, пускай так много не говорит, потому что получает в ср...»⁷. Щоб примусити інших послів замовкнути, у ніч з 13 на 14 листопада 1767 р. полковник Ігельстрен, за вказівкою М.Репніна, заарештував найбільш невдоволених депутатів: польного гетьмана Вацлава Жевуського, київського біскупа Юзефа Залуського та краківського біскупа Каєтана Солтика (згодом заарештованих депортували до Калуги). До маєтків інших депутатів, які заважали російському послові, відправили військові загоны.

Однаке інші не замовкли, запанувало обурення. Виникла непідкупна опозиція, метою якої стала ліквідація домінування Росії та виведення іноземних військ за межі держави.

Ще у Варшаві кам'янецький біскуп Адам Красинський, його брат Міхал, Юзеф Пуласький та їх прихильники розпочали підготовку антиросійського повстання. Заставивши за 150 тис. злотих свій маєток Красне, Міхал Красинський виїхав разом із Пулаським до Львова, однак діяльність змовників паралізували їхні пильні супротивники. Відтак, опозиціонери подалися на Поділля.

Чому ж саме Бар став колискою нового збройного союзу шляхти? Перш за все, на Поділлі здавна було найменше прихильників королівської партії. Польний гетьман В.Жевуський мав тут досить багато прихильників і значні володіння. Ф.Потоцький, як царьок, панував у Могильові та Браїлові, а його сестрі належали Курилівці. Хмільницький староста Ю.Оссолінський утримував чималу надвірну варту й шохвилини був готовий долучитися до боротьби проти короля. До цієї ж когорти належали Маковецькі, Барчевські, М.Верещатинський, Ю.Потоцький і багато інших. Оскільки опозиціонером був кам'янецький біскуп, то й більшість місцевого духівництва йшла за ним.

Бар належав тоді Ф.Любомирському, хоча він тут і не мешкав. У містечку ж на чолі громадської охорони стояв капітан Скіпор, готовий прислужитися шляхті, та небіж власника Є.Марчин.

Відомо, що спочатку шляхтичі-опозиціонери планували розпочати справу в Кам'янці. Біскуп А.Красинський навіть обіцяв туркам, що цією фортецею володітимуть його прихильники, а комендант генерал Кучинський вагався, на чий бік пристати (за що й був позбавлений посади)⁸.

Тільки двох відданих людей мав король на Поділлі – подільського реґиментарія (керівник усіх коронних військ воєводства) Тадеуша Дзедушицького та офіцера кам'янецької залоги полковника артилерії Яна Вітта. Саме від останнього король дізнався про створення конфедерації на Поділлі, незабаром призначивши Я.Вітта комендантом замість звільненого з цієї посади Кучинського. Проте новопризначений комендант потрапив у досить скрутне становище – духівництво міста, окрім каноніка Бжезинського, підтримувало повстанців, та й ґарнізонна старшина була не в захваті від насадженої новим зверхником дисципліни, який, до речі, на той час ще навіть не був шляхтичем. До того ж неспокійно було в околицях – Дунаївці зайняв М.Красинський, Гусятин також опинився у руках конфедератів, невтішні вісті надходили з інших місць. Проте комендант енергійно заходився зміцнювати фортецю, порадивши слугам церкви не втручатися в політику, міщанам пригрозивши утисками, а підлеглим – справедливим судом.

Із призначенням Я.Вітта комендантом усі плани конфедератів щодо головної подільської твердині пішли шкереберть. Він був «добрим офіцером» – до фортеці не допустив не тільки повстанців, але й росіян, які стояли біля Хотина й захотіли оглянути замок⁹.

Відтак, конфедерати обрали Бар – другу за значенням фортецю воєводства, розташовану поблизу турецького кордону, що мало неабияке стратегічне значення (Бар навіть називали «ключем Східного Поділля»).

Восени 1767 р. до села Михайлівці, неподалік від Бара, почали з'їжджати прихильники «золотої вольності». Наради, в яких брали участь представники Пулаських і Красинських, а також духовний лідер повстанців – настоятель кармелітського монастиря ксьондз Марек, відбувалися в будинку власника села Р.Держка. Результатом став акт конфедерації, в якому провідники повстанців апелювали до сумління шляхтичів і простих громадян, закликаючи їх об'єднатись для «порятунку згнаньбленої вітчизни, віри, вольності, прав і свобод». Першими акт підписали: рожанський підкоморій М.Красинський, vareцький ста-

роста Ю.Пуласький, його сини – Францішек, Казимир та Антоній, небіж Домінік і ще два шляхтичі, імена яких невідомі¹⁰.

29 лютого 1768 р. в Барі було оповіщено про створення конфедерації. М.Красинський проголосив маршалком К.Радзивілла, прийнявши на себе за його відсутності обов'язки маршалка. Військове командування очолив Ю.Пуласький, а за дипломатичний напрям відповідав кам'янецький біскуп А.Красинський (випускник Римського університету, добрий знавець політичних стосунків у тодішній Європі; навіть супротивники вважали його за «найкращу, а, може, і єдину розумну голову» серед очільників конфедерації)¹¹. Хоча А.Красинський і був, перш за все, духовною особою, переважно займався політикою – таку можливість надавав йому статус, адже всі біскупи були сенаторами Речі Посполитої. Державні справи А.Красинський завжди ставив на перший план, уже тоді задумавши глибокі реформи, які планував утілити в життя після перемоги. Біскуп не раз демонстрував свою релігійну толерантність і критичне ставлення до католицького фанатизму, постійно застерігаючи, аби війна за незалежність не переросла у релігійну війну¹². Що ж до його брата Міхала, то капітан королівських військ був веселим, малоінтелігентним, гарячкуватим, упертим і жадібним до влади¹³, а його особисті здібності явно не відповідали амбітним прагненням. Очевидно, зовсім не випадково представник Людовіка XV в таборі конфедератів капітан Толес називав його «тупим невігласом»¹⁴.

Штаб-квартирою повстанців став місцевий монастир – під час літургій ксьондз Марек закликав ставати до зброї та «боронити честь поглумленої вітчизни». Одразу ж 300 «обивателів», а також місцевий комендант Скіпор перейшли на бік конфедератів – початкова військова потуга сягала ледве 500 чоловік (кожен повинен був мати пару коней, пістолі, палаш, прапорець, знак хреста на лівому боці та шапку із сукна, обшиту каракулем, з чотирикутним верхом¹⁵). Повстанці присягнули «свободу й непідлеглість вітчизни, святої віри католицької власним життям і кров'ю боронити», а «зрадникам» – «кара й смерть».

5 березня Ю.Пуласький підписав універсал, що роз'яснював причини створення конфедерації та закликав шляхту до підтримки «святої справи». У листі до Ватикану він благав підтримати «Божу війну», а в публічних зверненнях і приватних листах запрошував короля до спільних дій¹⁶. Споруджений у XVII ст. французьким інженером Г. де Бопланом Барський замок укріпили, а невеликі підрозділи почали роз'їжджати всією провінцією для залучення до своїх лав нових прихильників. До Стамбула з відозвами кам'янецького біскупа їздив жвавецький ксьондз Миколай Ханкевич, а до Криму – Стефан Маковецький, власник Михайлівки й Шатави, який чи не першим із подільських шляхтичів активно підтримав справу¹⁷.

Своєю тактикою повстанці обрали поширення руху на якомога більшу територію й уникнення великих сутичок із ворогом. Незабаром на заклик повсталих відгукнулися в Галичині, Великопольщі та інших землях. Проте справи йшли не так добре, як того б хотілося – військ було замало, а багаті шляхтичі зверхньо дивилися на купку повсталі «на кресах» «дрібноти». Випадкова сутичка жовнірів із конфедератами під Гусятином (23 березня) стримувала перехід коронних військ до опозиційного табору, усе ж згодом дрібні підрозділи почали переходити на бік конфедератів.

Ю.Пуласький, що мав за плечима 65 років, був більше здібний до пера, аніж до зброї, готував відзови й листи, не скупився на гроші. Проте йому не вдалося переконати коменданта Кам'янця Я.Вітта підтримати рух – фортеця не відчинила браму перед повстанцями¹⁸.

У Росії розуміли, що в разі переростання Барської конфедерації в загальнонаціональний рух на чолі з монархом можна втратити вплив на Польщу. Тож

головним завданням для російського двору було втягнути Станіслава Августа в спільні дії проти конфедератів. На вимогу М.Репніна у Варшаві відбулося засідання сейму, де російський посол домагався, щоб король вислав військові підрозділи проти повстанців і звернувся до російської імператриці з проханням про військову допомогу. Вимоги М.Репніна були задоволені, але існувала реальна загроза переходу коронних військ на бік «бунтівників». Тому проти конфедератів вирішили спрямувати невеликі підрозділи (оплачувані Росією) під керівництвом приятеля Станіслава Августа – К.Браницького. Петербург не помилився в розрахунках – конфедерати не подарували цього королеві, відтак об'єднання всього суспільства для боротьби зі спільним ворогом ставало досить примарним.

Тим часом російські полки прямували на Поділля – невдовзі тут з'явилася піхота генерала Кречетникова, підсилена донськими козаками й артилерією. Наприкінці березня козаки ввійшли в Старокостянтинів, Вінницю, Меджибіж, Літин, але дії конфедератів змусили їх залишити ці міста. Перша сутичка росіян із підрозділом конфедератів на чолі з двадцятитрилітнім К.Пулаським сталася 20 квітня під Погорілим, а наступна – через три дні біля Старокостянтинова¹⁹.

Після перших перемог сили конфедератів почали зростати. Кожен підрозділ мав штандарт із зображенням Діви Марії та цитатами зі Святого Письма – відтоді повстанців стали називати «лицарями Марії». Спочатку в Пуласького були різні вояки, «які тільки існували на світі: гусари, боснійці, драгуни, рядові, яничари й т.п., все то бідне, обідране, але жваве»²⁰. Відомості про чисельність сил конфедератів на той час досить не точні – від 8 до 15 тис. А один сучасник у листі писав, що у травні 1768 р. конфедерація мала ледве 6 тис. Більшу частину війська становили дворові козаки й міліція, були також і розквартировані на Поділлі вояки коронних підрозділів. Офіцерів не раз доводилося захочувати грошима. Від такого війська годі було сподіватися великих успіхів. Тому М.Репнін із погордою стверджував, що на десятих конфедератів йому вистачить одного російського солдата²¹. Керівникам повстання не бракувало віри й рішучості, проте це не могло замінити брак бойового досвіду, який позначився при зіткненнях із добре вишколеним російським військом.

26 березня з Варшави за дорученням короля та сенаторів прибув генерал Мокроновський – він привіз слова прощення й миру, однак нічого не домогся. М.Красинський надіслав йому з Могильова листа, в якому повідомив, що конфедерація не складе зброї, аж доки російські війська не вийдуть за межі країни й не будуть скасовані ганебні рішення, прийняті сеймом восени 1767 р. У цей час коронні війська Дзедушицького остаточно приєдналися до конфедератів, а сам регіментарій, склавши з себе обов'язки, подався в Чернівці.

Не встиг посланець короля повернутися до столиці, як звідти 26 травня вирушило в похід військо Браницького (500 чол.), при підтримці семи російських полків та козаків загальною чисельністю 15 тис. багнетів. Їхнім завданням було якщо не втихомирити рух, то принаймні витіснити конфедератів за Дністер. Для забезпечення цього плану лівим берегом Дністра просувалися сили під керівництвом генерала Апраксіна, а далі його маршрут мав пролягати в напрямку на Дунаївці і Ялтушків. Кречетников стояв наготові в Любарі, а його форпости просунулися аж до Базалії. Браницький рухався через Самбір, Рогатин, Скалат і Городок, доповідаючи королеві, що в конфедератів немає можливості проникнути в глиб краю, а «якщо відступлять до Балти, то ніщо їх не вбереже»²². Ще дорогою «на креси» він дізнався про бій у Підгайцях полковника Вейсмана з підчашим Ю.Потоцьким, котрий відступив на Буковину. Перебравшись через Дністер, Ю.Потоцький зі жменькою людей прибув згодом до околиць Бара. Звістка про його поразку викликала сум'яття в стані опозиціонерів.

Ю.Пуласький вирішив зібрати рештки загону Ю.Потоцького, для чого вирушив за Збруч на чолі кінного загону. Другий загін на чолі з К.Пулаським швидким маршем рушив до Бердичева. Місто протрималося два тижні, а 13 червня солдати генерала Кречетникова вже хазяйнували в ньому.

У резиденції «лицарів Марії» залишилося не більше трьох тисяч чоловік. Була навіть думка залишити фортецю, проте Ф. та А.Пулаські вирішили готувалися до оборони Бара.

Браницький повільно просувався вперед, а біля Солобковець уперше зіткнувся з кінним підрозділом конфедератів під орудою ротмістра Славушевського. У бою загинуло 20 повстанців, ще 20 потрапили в полон. Переможцям дісталось 60 коней. Залишки переможених подалися до Зінькова. Браницький, побоюючись контратаки з Бара, не дуже поспішав. Він відправив гінця до Апраксина, який саме тоді вів бій із тисячним підрозділом опозиціонерів на околицях Дунаївців. Невдовзі Зіньків був узятий, а найбільшою втратою для повстанців стала смерть ротмістра М.Корицького.

16 червня Браницький зупинився під мурами барського замку. Замість очікуваного нападу назустріч вийшли «чотири ксьондзи зі статуєю Богоматері»²³, прохаючи відкласти наступ до завтрашнього дня. Наступного ранку в таборі конфедератів під містечком лунали молитовні співи, а надіслані до замку універсали залишилися без відповіді – повстанці замкнулися у фортеці, а Браницький відійшов до Деражні, де перебував до 18 червня, коли нарешті підійшов очікуваний російський корпус. Але й конфедерати отримали допомогу – 1300 чол. під командою Гіжицького.

Уранці 19 червня три колони на чолі з Апраксиним, Вейсманом і Браницьким пішли на штурм, а вже за годину союзники здобули повну перемогу – полягло майже 500 конфедератів і 250 росіян. Усі запаси пороху, амуніції, зброї, кільканадцять гармат та тисяча полонених стали трофеями переможців. Зброю, гармати та 400 рядових було відправлено до Кам'янця, решту – до Полонного. Зі зверхників повстання до полону потрапив лише ксьондз Марек.

Наприкінці червня новий подільський реґіментарій К.Браницький вирушив навздогін за рештками конфедератів, які вислизнули з Бара. Дві тисячі повстанців отаборилися між Ямполем і Цекинівкою, а звідти разом зі старшиною одна частина подалася до Сорок, а інша – до Хотина.

Апраксін виставив пости над Дністром від Заліщиків до Жванця. Королівські війська розмістилися в Грушці, Ушиці, Яришові, Могильові і Ямполі. На початку серпня Браницький отаборився в Дунаївцях, маєтку Красинських – представник короля, без сумніву, бажав продемонструвати «хто в домі хазяїн».

Конфедерати потрапили в досить складне становище – Кречетников кілька разів намагався через посередника за 600 дукатів підкупити молдавського господаря, щоб той видав старшину конфедератів, але марно.

Незважаючи на труднощі, повстанці збирали до купи розпорошені сили, створювали нові підрозділи, займалися військовим вишколом, готувалися продовжити боротьбу. Головною їх метою на той час був Кам'янець. Конфедератам усіляко сприяло місцеве духівництво – на дверях костьолів і одного разу навіть у центрі воеводства служителі церкви вивішували барські маніфести.

Наступ на головну подільську фортецю розпочали Ф. і К.Пулаські, напавши 8 вересня на Студеницю, яку обороняла залога на чолі з хорунжим Монтушем. Триста конфедератських вершників змогли захопити містечко, 12 жовнірів потрапили в полон, поселення майже повністю було зруйноване, а вірменські та грецькі купці його залишили. Ця невеличка перемога одразу підняла бойовий дух конфедератів, і вже в кінці вересня їхній загін перейшов на лівий берег Дністра трохи нижче Ямполь. На початку листопада К.Пуласький зайняв Яришів і Могилів, а 9 листопада Ю.Пуласький разом із сином та 600 вершни-

ками переправився через ріку, захопив село Гринчук і просунувся берегом до Бабшина, а там уже й Кам'янець недалеко.

Пан регіментарій хотів негайно послати проти повстанців загін полковника Хаєцького, але довідавшись, що під Хотином стоїть 5000 турок, а навпроти Бабшина (на правому березі Дністра) – турецька піхота, готова в будь-який час прийти на допомогу конфедератам, скасував своє рішення, адже могла розпочатися війна з Туреччиною, якої всіляко намагалася уникнути Росія. У його донесенні йшлося, що «лицарі Марії», очевидно, на чолі з А.Пулаським захопили Панівці, які лежать майже під самим Кам'янцем, і отаборилися в михайлівському замку Маковецького. То була справжня фортеця з вишколеною залогою. Хоч і невелика, але збудована за всіма правилами фортифікації, вона слугувала повстанцям військовою базою. Звідси вони подалися в Дем'янківці й захопили це село, де був проголошений черговий універсал. Таким чином, околиці Кам'янця поступово почали переходити під контроль конфедератів. К.Браницький, втративши ініціативу, тихо сидів в укріпленому таборі. Повстанці прислали до Я.Вітта сурмача з універсалами. Я.Вітт універсали взяв, а «трембача» відпустив. К.Браницький «висловив пану Вітту за це невдоволення й наказав наступного разу його схопити й закувати, оскільки парламентарі можуть бути під час війни, але не від повстанців»²⁴. Король не тільки скасував наказ стосовно арешту посланців від конфедератів, але й гостро розкритикував за це К.Браницького. Така реакція свідчить тільки про одне – Станіслав Август не відкидав можливості порозумітися з конфедератами й за сприятливого розвитку подій з їхньою допомогою позбутися російської опіки. Король перебував поміж двох вогнів і тому не приховував, що йому потрібно буде або відмовитися від дружби з імператрицею, або стати зрадником вітчизни.

Крім того, Кам'янцем мріяли заволодіти турки. Враховуючи ці обставини, Росія виділила кошти на закупівлю пороху та інші потреби, зі Львова надійшло 14 гармат, було збільшено артилерійський підрозділ, цейхгауз фортеці поповнили оловом і гарматними кулями, укріпили мури, у жовтні з околиць звезли фураж. У листопаді фортеця була міцна, як ніколи – гарнізон нараховував 1500 вояків, а наступного місяця сюди зі своїм підрозділом прибув К.Браницький.

Захопивши у грудні Жванець і Окопи Святої Трійці (тепер – село Окопи Тернопільської обл.) та здійснюючи звідси сміливі вилазки, конфедерати кілька місяців панували над узбережжям Дністра. 8 березня 1769 р. Окопи штурмував генерал Ізмайлов, а підполковник Чернишов – Жванець. У бою за Жванець із 400 конфедератів загинуло 50 і 18 потрапило в полон. Реляція Чернишова про втрати росіян не містить жодної згадки. Генерал Ізмайлов у своєму рапорті ані про полеглих, ані про поранених також не повідомляє, пише лише, що всі «магазини» були спалені, на валах знайшов шість невеличких чавунних гармат, які наказав скинути в Дністер, а його втрати – п'ятеро убитих і п'ятнадцять поранених. Інші джерела стверджують, що декілька конфедератів, не бажаючи потрапити до російського полону, зачинилися в костьолі й знайшли смерть під його руїнами²⁵.

Але ще майже чотири роки регулярні російські війська не могли впоратися з повстанцями. Був важкий рейд землями Великого князівства Литовського, спроба захопити Львів, битва під Столовичами, Повітним, облога Сандомира, Кракова, штурм Замостя, Тинця, героїчна оборона монастиря на Ясній Гурі. Однак не відбулося головного – взаєморозуміння й згоди політичної еліти держави. Ба більше, не змогли порозумітися навіть керманічі повстанців – інтриги Міхала Красинського проти Юзефа Пуласького закінчилися арештом останнього (ув'язнений Ю.Пуласький помер 20 квітня 1769 р.).

Згідно з планом Адама Красинського, зусилля повстанців були скеровані на Велике князівство Литовське. Зовні спокійне князівство нуртувало. Великий

гетьман литовський Міхал Огінський ще в кінці 1768 р. повідомив А.Красинському про свою готовність із підпорядкованим йому військом у зручну хвилину відкрито виступити проти Росії. До конфедератів було надіслано прохання ввійти в межі князівства. Однак воно надійшло не до Красинського, а до відомому вже за межами Поділля К.Пуласького – це ще більше загострило затяту боротьбу поміж керівниками повстанців.

На початку літа 1769 р. К. і Ф.Пулаські вирушили на чолі добірного загону в напрямку на Вільно. Початок же загального виступу мав відбутися тоді, коли Туреччина розпочне активні воєнні дії проти Росії. На втихомирення бунту виступили російські війська. Часто місцева шляхта відмовляла конфедератам у підтримці. Однією з причин такого ставлення були універсали та листи біскупа, які іноді випереджали Пулаських. У них він усіляко дискредитував братів, звинувачуючи їх в усіх гріхах. У липні 1769 р. паризькі газети писали про «славну експедицію» Пуласького²⁶. Однак, військова кампанія 1769 р. закінчилася поразкою, у бою загинув Ф.Пуласький, проте реляція бригадира О.Суворова, в якій розгром конфедератів братів Пулаських розцінювався як «останній удар»²⁷ по польських бунтівниках, була передчасною. До того ж повстанцям сприяла міжнародна ситуація. Туреччина, продовжуючи оголошену восени 1768 р. війну проти Росії, вимагала вивести всі її війська за межі Речі Посполитої; Франція посилила дипломатичну та фінансову підтримку, надіслала військових експертів; Австрія і Пруссія надавали притулок на своїх теренах; кримський хан Кім Гірей уклав угоду з конфедератами.

За цих умов 31 жовтня в Білій-Шльонській відбулося проголошення «генеральної конфедерації обох народів» («генеральність»), керівниками якої стали М.Красинський і Ю.Потоцький. На час їх перебування за кордоном обов'язки маршалка виконував М.Пац. «Генеральність» до певної міри впорядкувала повстанський рух, але всередині проводу боротьба не припинялася – керівники конфедерації розділилися на два табори: офіційний і опозиційний. Опозиційним керували Т.Вессель і К.Радзівілл, а офіційним – М.Пац і біскуп Адам. Диктаторські нахили А.Красинського відштовхували від нього навіть близьких людей. Саме його суперництво з Т.Весселем розколело новий керівний орган на ворогуючі партії (доходило навіть до шабель). Окрім цього, він часто неправильно оцінював людей. Не помічав одного з найталановитіших партизанів Антонія Моравського, перед Міхалом Держановським, що «скиби землі не мав», «замкнув двері» «генеральності», а Юзефа Бежинського, «голиша з чотирма тільки халупами», загнав в обійми російського найманця фон Древіце²⁸.

Опозиційний табір виступав за негайну детронізацію короля, але перемогла позиція А.Красинського – у проголошеному маніфесті ані слова не було про усунення Станіслава Августу з престолу. Така позиція конфедератів підштовхнула короля та його прибічників, котрим уже набридла настирлива «опіка» східного сусіда, до переговорів із повстанцями²⁹. Розпочалася підготовка військ до війни з Росією, яку планувалося розпочати арештом російського посла. Коронні війська припинили бойові дії проти конфедератів. Сам Станіслав Август зробив спробу створити антиросійську конфедерацію при своїй особі, що в перспективі мала з'єднатися з повстанцями під гаслом боротьби за незалежність. Але об'єднання, яке тільки й могло дати шанс на перемогу в боротьбі з могутнім сусідом, так і не відбулося. Король, однак, і сам не надто вірив у таку можливість, зазначивши: «Коли відійду від Росії й виступлю проти неї, мої неприятели будуть першими, що з нею порозуміються й мене ж принесуть у жертву»³⁰. Та й у більшості гонористих «шефів» конфедерації сама думка про необхідність підпорядковуватися «вискочневі» викликала печію. Недарма ж пісня конфедератів починалася словами: «Ніколи з королями не будемо в альянсах...»³¹.

22 жовтня 1770 р., незважаючи на позицію А.Красинського, було врочисто проголошено універсал про детронізацію короля. Кам'янецький біскуп уважав такий крок недоречним. «Ошуканці», як назвав авторів універсалу А.Красинський, сподівалися, що європейські двори наперебій стануть пропонувати свої послуги, проте Європа не сприйняла такого революційного кроку проти законного монарха. Коли представники «генеральності» спробували вручити згаданий універсал саксонському претендентові на польський трон, той відкинув його з погордою й сказав, що таких «нерозумних листів» не читає. Але найгіршим для подальшої долі Польщі стала неможливість союзу повстанців із монархом, який знову був змушений направити свої полки проти конфедератів.

Апогеєм військових змагань стала оборона монастиря на Ясній Гурі. Російські війська під командою фон Древіце, який відверто зневажав усіх слов'ян, у листопаді 1770 р. взяли твердиню в облогу. Після першого невдалого штурму фон Древіце пообіцяв оборонцям, якщо ті здадуться, спокійне повернення додому. К.Пуласький відповів, що також може гарантувати росіянам повернення до дому – аж до самого Петербурга. Після трьох місяців невдалих штурмів російські війська були змушені відступити. Про оборонців святого для всіх поляків місця писали майже всі європейські газети, а загальна чисельність військ повстанців збільшилася до 20 тис. Здавалося, сама фортуна сприяла «лицарям Марії». І тут відбулася подія, що зруйнувала всі сподівання.

На початку листопада 1771 р. світ облетіла звістка про замах на Станіслава Августа. Очільники конфедерації вирішили захопити короля, доставити його до Ясної Гури й оголосити, що він став на чолі повстання. Це могло, на їхню думку, змінити хід боротьби. Викрадення готував ротмістр Стравинський. 3 листопада 1771 р. короля, який повертався каретою до своєї резиденції, схопила група повстанців, яку очолював Ян Кузьма. Проте вночі вони заблукали в лісах Жолібожа, Я.Кузьма піддався на вмовляння Станіслава Августа й перейшов на бік монарха. Уранці врятований король уже розповідав подробиці викрадення, запевняючи, що злочинці намагалися його вбити.

Цей крок викликав рішучий осуд сусідніх державах, конфедерати остаточно втратили симпатії Європи – Австрія прогнала їх зі своєї території, Пруссія виділила росіянам артилерію для штурму Ясної Гури, Петербург розпочав переговори з Віднем і Берліном про поділ Речі Посполитої. Зрозумівши марність подальших воєнних змагань, припинила допомогу повстанцям і Франція.

Однак захисники Ясної Гури не склали зброї до 18 серпня 1772 р. І хоча провід конфедерації докладав неймовірних зусиль для перелому ситуації, «штурмуючи» Версаль проханнями про допомогу, а К.Пуласький намагався на берегах Дунаю створити з решток розбитих конфедератів «легіон» для нового наступу, час Бара минув...

19 травня провідники повстанців прийняли рішення про еміграцію. Спритні сусіди почали ділити свою жертву. До Сибіру потягнулися обози полонених – за оцінками М.Репніна, тільки в 1771 р. таких було більше 14 тис. Це був початок кінця Речі Посполитої, котра менш ніж через чверть століття зникне з політичної карти Європи, розтерзана Росією, Пруссією й Австрією.

Процес над виконавцями невдалого викрадення Станіслава Августа тривав майже два роки. 28 серпня 1773 р. суд проголосив вирок – К.Пуласького, С.Стравинського, В.Лукавського визнали винними в злочині проти монарха. Хоча К.Пуласький надіслав до суду листа, в якому запевняв, що він нічого «нікому не доручав і не наказував», докази його причетності не викликали сумніву. Безпосередніх учасників замаху – Стравинського й Лукавського – за вироком суду було страчено через повішення, четвертовано й спалено, маєтки конфісковано, а їхні родини були позбавлені шляхетства. Я.Кузьму засудили до вічного вигнання.

Після невдалого замаху на монарха К.Пуласького оголосили «царевбивцею», через що його подальше перебування у країні стало просто неможливим – переодягнувшись купцем, 31 травня 1772 р. він таємно залишив ясногурську твердиню, а згодом виїхав до Америки (у листі до Дж.Вашингтона він написав: «Я тут, щоб служити свободі, заради неї жити або померти»; у битві під Саванною бригадний генерал К.Пуласький віддав своє життя за незалежність США³²).

Ксьондз Марек, визнаний небезпечним злочинцем, шість років провів у київській в'язниці. Саме тут він написав віршоване пророцтво про майбутню долю Польщі («Wieszczba dla Polski»), що закінчується словами: «А ти, як Фенікс з попелу постанеш / І оздобою Європи станеш»). На волю він вийшов 1773 р., а помер десь між 1801–1806 рр.

Комендант кам'янецької фортеці, котрий своїми рішучими діями вплинув на перебіг подій і долю «лицарів Марії», до скону приймав знаки особистої монаршої ласки. Королівська вдячність за вірність, без сумніву, виправдала всі сподівання сина вбогого кам'янецького вірменина. Обійнявши посаду коменданта, він отримав чин генерал-майора, а незабаром – шляхетство. Власне тоді він додав до свого прізвища ще одну літеру «t» та «e», ставши генералом «de Witte». 1773 р. його мундир прикрасив орден св.Станіслава, а через деякий час – регалії генерал-лейтенанта. У Кам'янці прожив до сивої старості. 24 грудня 1785 р. місцем його вічного спочинку стали катедральні катакомби під каплицею святого Причастя. На заупокійній службі по „найкращому комендантові» кам'янецької фортеці, що відбулася в січні 1786 р. в костелі святої Трійці у Варшаві, був присутній сам король Станіслав Август Понятовський. На честь генерала в тому ж костелі було встановлено меморіальну табличку³³.

У жовтні 1772 р. між А.Красинським і Станіславом Августом у присутності нового російського посла Штакельберга відбулася серйозна розмова – біскуп запевнив короля, що проти нього ніколи не виступав, туркам скаржився тільки на утиски М.Репніна, усіляко противився детронізації. Не бажаючи робити з біскупа мученика, Штакельберг задовольнився письмовим зобов'язанням А.Красинського в лояльності й відпустив його. Після цього А.Красинський активної участі в політичному житті не брав – полював на перепелів, писав трактати й працював над історією Барської конфедерації (усе написане, на жаль, було втрачене). Останні роки життя розчарованого й озлобленого на всіх поляків ксьондза Адама пройшли у Красному. Помер він у листопаді 1800 р. Похований у підземній каплиці місцевого костелу.

Міхал Красинський не один рік шукав притулку за кордоном. Спочатку у великій скруті, майже як заручник, перебував у Туреччині, потім мешкав в Угорщині, Швейцарії, Мюнхені, Шлезвігу. На батьківщину повернувся в кінці 1776 р. морально зломленим і не здатним до будь-якої активної діяльності. Спочатку поселився в Туховичах, а з 1783 р. й до самої смерті мешкав у Дунаївцях під опікою сина Яна та невістки Антоніни. Забутий колишніми соратниками помер 25 травня 1784 р., похований у місцевому костелі³⁴, де 1810 р. Антоніна встановила йому й братові Адаму пам'ятний мармуровий барельєф із написом: «Ваші справи роблять вас безсмертними» («Czynu wasze czynią was niesmertelnymi»). Зараз цей витвір італійського майстра Альбачіні (єдина пам'ятка про Красинських на Поділлі) зберігається в картинній галереї Кам'янця-Подільського.

Бар мав стати святим місцем, куди б паломники з'їжджалися, як мусульмани в Мекку³⁵. Цим планам кам'янецького біскупа збутися не судилося, як і його мрії стати примасом – мешканці розбіглися, містечко перетворилося на пустку, неприязно чорніючи рештками спаленого замку.

Барська конфедерація, знесилена розколом суспільства і безкінечними чварами в лавах самих конфедератів, стала формальною причиною першого поділу Речі Посполитої. 5 серпня 1772 р. союзники, «остерігаючись цілковитого розпа-

ду держави через анархію», підписали угоду, за якою вони розбирали на свою користь «санітарні смуги» по периметру Речі Посполитої. Скликаний у вересні 1773 р. сейм під загрозою ще більших територіальних втрат ратифікував цю угоду. Польща втратила 211 тис. км² території, де проживало 4 млн 630 тис. чол. населення.

Конфедерацію задушила зброя могутнього східного сусіда. Головними тактичними одиницями повстанців були кавалерійські підрозділи, які через брак озброєння, відсутність військової дисципліни та артилерії не могли на рівних змагатися не тільки з регулярними російськими військами, але й з козаками. Відсутність єдиного командування над загонами конфедератів, а головне, лідера, здатного об'єднати навколо себе зусилля патріотів, зробило рух нежиттєздатним.

Урятувати державу могла тільки згода, однак єдність усього суспільства, готовність національної еліти пожертвувати заради батьківщини особистими амбіціями та приватними інтересами. Однак гонористі магнати, розбещені подачками сусідніх держав, виявилися нездатними захистити свою державу.

Не справдилися надії на спільні дії з Високою Портою. У війсьній кампанії проти Росії Туреччина програвала битву за битвою. Утративши Бендери, фортеці на Дунаї та флот у Чесменській затоці, турки переймалися своїми проблемами, а тому нічого іншого, окрім притулку, запропонувати конфедератам не могли.

Москва ще з часів Василія III вважала польські землі своєю «вотчиною», а відколи російські емісари й полки стали почуватися там як удома, Польща була приречена. Упродовж усього XVIII ст. Росія намагалася не допустити будь-яких реформ, скерованих на оздоровлення державного ладу Речі Посполитої. Варто згадати лише один із пунктів, ухвалених сеймом восени 1767 р. на вимогу М.Репніна, де йшлося, що жоден сейм не має права будь-що змінювати в політичному устроєві держави³⁶.

Великою помилкою конфедератів було їх далеко не шляхетне поведіння з православним населенням, яке потерпало від конфедератів. Саме тому спалахнула Коліївщина.

Один із найавторитетніших дослідників тих подій В.Конопчинський уважав, що Бар не був доброю школою повстання, коли вів своїх вояків від поразки до поразки, своїх політиків – від помилки до помилки, а закінчився загальним духовним занепадом. Водночас, що стосується розвитку національного самосвідомлення, то виховний вплив Барської конфедерації був надзвичайно позитивним. Тому в Польщі завжди знаходилися тисячі патріотів, які, нехтуючи матеріальними, свободою та життям, піднімалися на боротьбу за незалежність батьківщини й урешті-решт здобули її та відродили втрачену колись державу.

¹ Див.: *Kalinka W.* Ostatnie lata panowania St.Awgusta. – Kraków, 1891. – S.187.

² Ibid. – S.131.

³ Див.: *Dr.Antoni J. (Rolle).* Zameczki podolskie. – Т.ІІ. – Kraków, 1880. – S.76.

⁴ *Солов'єв С.* История падения Польши // Собрание сочинений. – Т.ХVІ. – Москва, 1995. – С.417.

⁵ Там же. – С.419.

⁶ *Centrowska E.* Ostatni monarcha. – Warszawa, 1978. – S.39.

⁷ *Kitowicz A.* Pamiętniki do panowania St. Awgusta. – Kraków, 1891. – S.107.

⁸ *Dr.Antoni J. (Rolle).* Op. cit. – Т.ІІ. – S.68.

⁹ Ibid. – S.88.

¹⁰ Ibid. – Т.ІІІ. – Kraków, 1880. – S.173.

¹¹ *Polski słownik biograficzny.* – Т.ХV/1, ХV/2. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1970. – S.162.

¹² *Encyklopedia kościelna.* – Т.ІХ. – Warszawa, 1876. – S.410.

¹³ *Wielka encyklopedia powszechna.* – Т.ХL. – Warszawa, 1907. – S.709–710.

-
- ¹⁴ Polski słownik biograficzny. – T.XV/2. – S.189.
- ¹⁵ Wielka encyklopedia powszechna. – T.XXXVII–XXXVIII. – Warszawa, 1905. – S.551.
- ¹⁶ Polski słownik biograficzny. – T.XXIX/3. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1986. – S.383.
- ¹⁷ Ibid. – T.XIX/1. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1974. – S.229.
- ¹⁸ *Dr. Antoni J. (Rolle)*. Op. cit. – T.III. – S.175.
- ¹⁹ Polski słownik biograficzny. – T.XXIX/3. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1986. – S.386.
- ²⁰ *Dr. Antoni J. (Rolle)*. Op. cit. – T.III – S.176–177.
- ²¹ *Sidorski D.* Panie Kochanku. – Katowice, 1987. – S.206.
- ²² *Dr. Antoni J. (Rolle)*. Op. cit. – T.III. – S.181.
- ²³ Ibid. – S.184.
- ²⁴ Ibid. – T.II. – S.85.
- ²⁵ Wielka encyklopedia powszechna. – Ser.II. – T.5. – Warszawa, 1905. – S.12.
- ²⁶ Див.: Polski słownik biograficzny. – T.XXIX/3. – S.386.
- ²⁷ *Lenkiewicz A.* K.Pułaski: bohaterstwo – zaborczość Moskwy – zdrada narodowa. – Wrocław, 1994. – S.59.
- ²⁸ Polski słownik biograficzny, T. XV/1, XV/2. – Str.163.
- ²⁹ Див.: Энциклопедический словарь под ред. проф. И.Андреевского. – Т.III. – Санкт-Петербург, 1891. – С.102.
- ³⁰ *Kalinka W.* Op. cit. – S.184.
- ³¹ Див.: *Słowacki J.* Książdz Marek // Dzieła. – T.9. – Wrocław, 1959.
- ³² The encyclopedia Britannica. – 11th ed. – Vol.XXII. – Cambridge, 1911. – P.640.
- ³³ *Dr. Antoni J. (Rolle)*. Op. cit. – S.103.
- ³⁴ *Idem.* Babka poety // Opowiadania historyczne. – Ser.VII. – Lwów, 1891. – S.254.
- ³⁵ *Idem.* Zameczki podolskie. – T.II. – S.179.
- ³⁶ *Sidorski D.* Op. cit. – S.186.

There are many essays in Ukraine about Bar confederation. But most of them are founded as a rule on the Russian origins. This article is the attempt of author as Polish investigator to look at the course of events at Poland in 1768–1772.
